

BALTISAKSA NAISTE ESIMESED LUULEKOGUD JA -PÕIMIKUD

KAIRIT KAUR

Umbkaudu 1780. aasta paiku leidis baltisaksa naiste luules aset suur murrang: ilmusid esimesed siitkandi naiste luulekogud ja ulatuslikum luulepõimik ajakirjas. Luuletada olid nad enne seda jõudnud juba enam kui sajandi. Laias mõttes esimese luulekoguna võib vaadelda Gertrud Paffrathi Riias ilmunud ja kolme (kaht ladina- ja üht saksakeelset) luuletust sisaldanud autoritrükist aastast 1654.¹ Siinses artiklis käsitan luulekoguna siiski ühe autori suuremat hulka luuletusi sisaldavat eraldi trükist, põimikuna aga ajakirja või almanahhi kaante vahele koondatud ühe autori luuletusi, mille kõrval võib leiduda ka teiste autorite töid.

Benigna Gottliebe „Suur ristikandja” (1777)

1777. aastal ilmus Miitavis õuetrükikal Steffenhageni kirjastamisel 70-leheküljeline oktaavformaadis raamatuke pealkirjaga „Suur ristikandja” („Eine große Kreuzträgerin”), mis sisaldab neli palvet ja 26 vaimulikku luuletust. Raamatust autori nime ei leia, kuid juba kogu alustavast lühikesest palvest selgub, et selleks on naine. „Ah, Jumal, valitse ometi mu südant oma vaimu läbi, anna mulle vaga süda, ah Issand, Issand, anna oma teenijannale [Magd] mõistev süda ja lase mul aru saada, mis on hea ja mis halb, mida ma sult südamest palun, oo, armuline Isa, sinu poja Jeesuse pärast! Aamen.” Järgneb avaluuletus „Oo, ole tänatud oma palve eest!”, seejärel uus palve autori poja, valitseva hertsogi eest (vt Kreuzträgerin 1777: 5 jj). Kura-maa hertsogiks oli 1769. aastast Peter von Biron (Bühren, 1724–1800), kes võttis valitsusohjad üle oma isalt, aadliga võimuvõitlusest väsinud hertsog Ernst Johannilt (1690–1772). Luulekogu autoriks võib seega pidada

¹ „Cum Nobilißimum et Lectißimum Par, Nobilißimus et Doctißimus DN. HERMAN-NUS MEINERS et Nobilißima atque virtutibus dotatißima VIRGO, SOPHIA à DUNTEN, Sacra connubii copula Idibus Februarii Anni millesimi sexcentesimo quinquagesimi quarti connecteretur, observantiae et debitae reverentiae ergo ita modubalatur GERDRUTA PAFFRATH” („Kui õilsaim ja ühtlasi valituim, õilsaim ja harituim isand Hermann Meiners ning õilsaim ja voorustega ülepuistatuim neitsi Sophia von Dunte köideti püha abielu side-mega 1654. aasta veebruarikuu iididel [s.o 13. veebr.], luuletas nõnda lugupidamisest ja kohustuslikust austusest ajendatuna Gerdruta Paffrath”). Täna pealkirja tõlke eest Kristi Viidingut. – Pärast esialgseid segadusi (vt Kaur 2009: 12–13) õnnestus mul G. Paffrathi luuletused saksa XVII sajandi juhutrukiste andmebaasi VD 17 abil üles leida. Viidatud luuletus asub Göttingeni Ülikooli raamatukogu kollektsioonis „Lateinische und deutsche Gelegenheits-Gedichte des 17. Jahrhunderts aus Königsberg und Riga” (SUB Göttingen, 8 P COLL 168 RARA), numbriks 34. Digiteeritud versioonis võib seda näha aadressil <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN592372030>. Samas asuvad ka Gustav Hornile, Wolfgang Adam Arnordile ja Dorothea Bemolile pühendatud luuletused (ilmunud 1657, mitte 1655, nagu seni arvatud).

Ernst Johanni leske ja Peteri ema hertsoginna Benigna Gottlieb (snd Trotta gen. Treyden).

See on eaka naise luulekogu – Benigna sündis 15. oktoobril 1703, seega sai oma luulekogu ilmumise aastal juba 74-aastaseks. Tema isa perekond omas maavaldusi Kuramaal juba enne 1500. aastat ja kuulus Kuramaa aadlimatriklisse algusest, s.t 1620. aastast peale. Tema ema oli Anna Elisabeth, neiuna Wildemann. Benigna abiellus 1723. aastal tollal üldsegi veel mitte maa-eliiti kuulunud Ernst Johann von Bühreniga (Biron), kellest sai Kuramaa hertsogi lese Anna sekretär ja seejärel favoriit. Benigna oli hertsoginna õuedaam. Kui Annast sai 1730. aastal Venemaa keisrinna Anna Ivanovna, järgnesid Bührenid talle Peterburi. Ernst Johannist sai Vene krahv, seejärel riigikrahv ja 1737. aastal Kuramaa hertsog. 1740. aastal oli ta Anna Ivanovna surma järel koguni lühiajaliselt Vene riigi regent, kuid pärast paleepööret, mis tõi võimule Braunschweigi Anna, kelle mõne nädala pärast kukutas Jelizaveta Petrovna, mõisteti ta surma. Karistus asendati siiski Siberisse asumisele saatmisega. Järgnesid aastakümned Siberi karmides oludes, kuni võimule tulnud Katariina II taastas Ernst Johanni positsiooni hertsogina (luulekogu tähistab seda palve Katariina II eest, vt Kreuzträgerin 1777: 10–11). 1763. aastal oma valdustesse naastes ei oodanud paari ees aga sugugi rõõmuhoisked. Maa oli lõhestunud Ernst Johanni ja Poola-Saksi kuninga August III Kuramaad valitsema määratud noorima poja Karli pooldajate vahel. Karl sunniti küll taanduma, kuid hertsogi ja aadli vastuolud püsisid, nii et need saatsid veel Peter von Bironi valitsemisaegagi ning päädisid lõpuks 1795. aastal Kuramaa hertsogiriigi sunnitud müügiga Venemaale. Seda sündmust Benigna siiski enam ei näinud: ta suri Miitavis 5. novembril 1782. (Gottzmann, Hörner 2007, I: 242–243; Mühlendahl, Hoyningen 1973: 180; Neander 1931: 9, 27–28, 39–43, 69, 79; Eesti ajalugu IV: 58–59).

Kuidas kirjeldada Benigna 1777. aastal ilmunud, praeguste andmete kohaselt esimese baltisaksa naise luulekogu põhimeeleolu? Nagu luulekogu pealkirigi väljendab – ei ole teada, kas selle valis autor ise või superintendent Christian Huhn (1716–1784), kes olevat raamatu toimetaja ja väljaandja (Neander 1931: 79) –, on tegemist paljunäinud ja -kannatanud inimese luulega. Saatuselöögid on muutnud luuletaja inimeste vastu umbusklikuks, aga süvendanud samas tema usku Jumalasse, keda nähakse kindla kaljuna, millele toetuda kesk ümbritseva maailma pahatahtlikkust, truudusetust või lihtsalt muutlikkust. Hertsoginna elukäiku arvestades on sellise hoiaku teke üsna hästi mõistetav.

Sõnastuslikus plaanis on Benigna luule üheks olulisemaks mõjutajaks pietistlik, täpsemalt hernhuutlik luule, mille kõrgaeg jäi 1730.–1740. aastatesse. Sellele oli omane elu kui ristikandmise ja inimese loomumomendi patuse, Jumalatalle vere ja haavade rõhutamine. Kasutatakse lihtsaid, eredaid, kergelt visualiseeritavaid kujundeid, mis mõjuvad arhailiselt, karmilt ja samas lapsemeelselt. Benigna võib oma Jumala poole pöörduda kord usalduslikult sõnadega „minu Jeesus”, kord alandlikult ja kaugust signaalseerivalt „Issand Jeesus Kristus”. See Jumal on hooliv isa, kelle atribuudiks on samas „vits”, temas on arm ja hirm lahutamatu seotud. Tänapäeva lugeja jaoks on võib-olla kõige raskemini mõistetav just see, et hierarhiad on paigas ega kuulu arutamisele ning olude ja inimeste mõnikord vägagi raskesti talutav julmus on aktsepteeritud kui loomulik.

Stroofovormid ja osutused viisidele viitavad hernhuutlikust veelgi vanemale luuletraditsioonile. Benigna poolt enim kasutatud stroofovorm on oksett, millesse valas oma leina abikaasa surma puhul 1688. aastal juba Bērzpils mõisaproua Anna Catharina Karlick von Netzetitz, lähtudes ilmselt Melchior Teschneri poolt Valerius Herbergeri sõnadele loodud viisist „Ma tahan jätta maha” (vt EELK lauluraamat, nr 377, vrd Kaur 2009: 14 ja Frank 1993: 573–576, F 8.7; ababccdd, 7/6, jambiline²). Ka teist Benigna meelisstroofi olid naised kasutanud varemgi: Judith von Alkens kirjutas selles Kuramaa hertsoginna Luise Charlotte surmale pühendatud leinaluuletuse „Südamevalu kõigi seisuste seas” (1677, vt Kaur 2009: 13 ja Frank 1993: 618, F 8.25; ababccdd, 8/7/8/7/7/7/8/8, trohheiline). Järgneb sekstett, millele vaimulikus traditsioonis pani XVII sajandil aluse saksa rahvalikust laulutavast inspireeritud Georg Neumark oma lauluga „Kes jumalat nii laseb teha” (EELK lauluraamat, nr 350, vrd Frank 1993: 496–497, F 6.38; ababcc, 9/8/9/8/8/8/8, jambiline). Neile barokkstroofidele järgnevad sageduselt kaks stroofovormi, mis viitavad luterliku laulutraditsiooni reformatsiooniajastu kihistusele – Lutheri stroofi kõrval leiab kasutamist ka hommikulaulustroof, millele pani aluse Georg Nigidius *resp.* Niede lauluga „Ma südamest ja meelest” (1585/87 – EELK lauluraamat, nr 397, vrd Frank 1993: 570–571, F 8.6; ababccddc, 7/6/7/6/6/7/7/6, jambiline).³ Selles vormis kirjutatud „Hommikulaul” („Morgen Lied”) on kogu ainuke pealkirjastatud luuletus. Reformatsiooniajast on pärit ka üks põneva vormiga dekastikon ehk deetsim (vrd Frank 1993: 695–697, F 10.2; ababccdeed, 8/7/8/7/4/4/7/4/4/7, jambiline) – luuletus „Oh, ristist koorimat süda, mida ütled sa?” („Kreuzvolles Herz, was sagest du?”). See on inspireeritud Lazarus Spengleri kirikulaulust „Durch Adams Fall ist ganz verderbt” (1524). Erinevalt enamikust Benignale eeskujuks olnud kirikulauludest seda EELK uuest lauluraamatust ei leia, küll aga pakub selle tõlget juba Heinrich Stahli „Kodu- ja käsiraamatu” 2. osa (1637) – „Lebbi Adami langmisse on koggones erra rickutud”.⁴ Veel 1908. aastal laulis vaimulikku rahvalaulu „Oh, Aadam, sinu eksitus” Otepääl Mari Paulus (Kreek 1996, III, nr 131).

Luuletuste pikkus on erinev, ulatudes ühest kuni 14 salmini, jäädes tavaliselt 5 ja 10 salmi vahele. Mis puutub värsitehnikasse, siis silpide lugemise ning sõna- ja värsirõhkude ühitamisega saadakse üsna korralikult hakkama, ehkki esineb konarusi. Riimimise kohta võib öelda sama, problemaatilise näitena võiks tuua „Hommikulaulu”, mille esimese stroofi põhjal selle riimiskeemi ära ei arva ning appi tuleb võtta järgnevad.

² Stroofovormidest (lühendatult stroofidest) ettekujutuse andmiseks viitan nagu oma varasemas Keele ja Kirjanduse artiklis (Kaur 2009: 13, märkus 5) Horst Joachim Franki „Saksa stroofovormide käsiraamatule” (Frank 1993). Näiteks F 8.7 tähistab oksettide (8-realiste stroofide) ülevaate seitsmendat kirjet. Ühtlasi lisan lühikese kokkuvõtte, mis võimaldab stroofovormi skeemi ka Franki abita rekonstrueerida: F 8.7 on oksett, mille riimiskeem on ababccdd, selles vahelduvad seitsmesilbilised kuuesilbiliste ridadega, mis on kirjutatud jambides.

³ EELK koduleheküljel (http://www.eelk.ee/l_hommik.html) on selle laulu sõnade autoriks märgitud vääralt Johann Mathesius.

⁴ Vt http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Tekstid_alg/1637-Stahl_HHII_c.xml, nr 66 *resp.* lk 76.

Elisa von der Recke „Suursuguse Kuramaa daami vaimulikke laule” (1780)

Vaid kolm aastat pärast hertsoginna Benigna Gottliebet avaldas oma anonüümse luulekogu (Geistliche Lieder 1780) järgmine kuramaalanna – Charlotte Elisabeth Konstantia von der Recke (snd von Medem).⁵ Kirjanikunimi Elisa, esialgu vaid eesnimena, ilmub alles tema järgmise, 1783. aastal ilmunud mahukama luulekogu kaanel. Kogusid avaldas ta hiljemgi, temast kujunes XVIII sajandi kõige viljakam siitkandi naisluuletaja.

Elisa 1780. aasta kogu kujutab endast oktaav- ja laiformaadis vihikut, mis sisaldab maitsekalt tagasihoidlikusse ehisraami paigutatuna 17 luuletust 35 leheküljel. Iga luuletuse esimene salm on varustatud nootidega. Sisukord koondab tähestikulises järjestuses viisistatud tekstide algusridu. Ainult tekstina antud luuletused, millel on ka eraldi pealkirjad, sisukorras ei kajastu. Luuletustele eelneb kahel pagineerimata leheküljel raamatukese väljaandja ja tekstide viisistaja, väljapaistva XVIII sajandi helilooja, saksa *Singspiel*'i rajaja Johann Adam Hilleri (1728–1804) pöördumine luuletajanna poole, mis on allkirjastatud Leipzgis 18. aprillil 1780. Teadaolevalt valis luuletused tuntud saksa luuletaja Christian Felix Weiße (1726–1804), valgustuskirjanik ning saksa laste- ja noorsookirjandusele alusepanija. Käsikirja vahendas leipziglastele Elisa venna Friedrich von Medemi koduõpetaja ja Elisa hea sõber, Hilleri õpilane muusik Daniel Friedrich Parthey (vt Magvas 2008: 220–221).

Hilleri pöördumise allkirjastamisaeg näib viitavat sellele, et kogu sooviti valmis saada ja autorini toimetada tolle 26. sünnipäevaks. Sündinud 20. mail (1. juunil) 1754 Kuramaal Bauska (sks Bauske) kreisis Skaistkalne (sks Schönberg) rüütlimõisas, oli Elisa oma eelkäijast Benignast tervelt pool sajandit noorem. Tema isa oli krahv Johann Friedrich von Medem ja ema Luise Dorothea (snd von Korff), mõlemad pärit vanast Kuramaa aadlist. Vaimulikku kirjandust olid Medemite perekonna naised kirjutanud juba palju varem – 1646. aastal oli Anna von Medem *resp.* Medum avaldanud kiliastliku teose „Vaimulik juudi haavapalsam” („Geistlicher jüdischer Wundtbalsam”; 2. tr. Amsterdam, 1660; Recke, Napiersky 1827–1832, III: 179, vt ka Abrams). Kas selle trükise olemasolu oli Elisale teada, selle kohta puuduvad mul andmed. Isapoolse perekonna naiste nimed on fikseeritavad ka naise allkirja kandvate varaste juhuluuletuste seas: ühest vabahärra von Knigge tütardest, kes 1691. aastal Dietrich von der Recki ja Juliana von Fircksi laulatuse puhul õnnitles (vt Kaur 2009: 14) – Charlotte Sibyllast (1686–1759) –, sai hiljem Elisa isa ema. Ehkki luuletuse ilmumise ajal oli vanaema veel laps, nii et vaevalt ise oma nime kandva luuletuse autor, signaliseerib seegi fakt, et selles perekonnas osutus naiste kirjandusharrastus Balti olude mõistes juba väga varakult võimalikuks. Vahetult enne luulekogu avaldamist oli perekond tõusnud riigikrahvi seisusesse, seda tänu Elisa poolõe Anna Charlotte Dorothea (snd von Medem) abielule hertsog Peteriga aastal 1779.

⁵ Geistliche Lieder einer vornehmen Churländischen Dame, mit Melodien von Johann Adam Hiller. Leipzig, bey Johann Friedrich Junius. 1780. Minu kasutada olev koopia pärineb Haagis asuva Madalmaade Muusikainstituudi (Nederlands Muziek Instituut) raamatukogu D. F. Scheurleeri kollektsioonist (nr 2030). Lisaks on sellest trükisest säilinud kaks eksemplari Briti Raamatukogu kogudes.

Enne seda oli Elisa elus juba palju jõudnud juhtuda. Kaotanud 4-aastaselt pärast venna sündi ema, möödusid tema esimest 12 eluaastat ühiraange emapoolse vanaema ja kiuslike sugulaste meelevaldas, kus tuge võis loota vaid pärisorjast lätlanast hoidjalt ja maja teenijaskonnalt ning heasüdamlikult naabermõisnikult. Olukord muutus, kui 1766. aastal pärast isa järjekordset abielu tolle kolmas naine Agnesa Elisabeth – kellest on teateid, et ta kirjutas juhuluulet (vt Rachel 1900: 63, 66) – mehe eelnevatest kooseludest sündinud lapsed oma hoole alla võttis. Targa ja heatahtliku kasvatajana võitis ta kiiresti tüdruku poolehoidu ja austuse. Kuid sellel oli ka oma varjukül: jumaladatud kasuema meeleheaks abiellus tollal veel Charlotteks kutsutud Elisa oma sisetundega vastuollu minnes parun Georg Peter Magnus von der Recke (1739–1795) ja kolis elama abikaasa mõisa Jaunpilsis (sks Neuenburg). Abielu kujunes abikaasade väga erinevate eluhoiakute tõttu aastatepikkuseks martüüriumiks mõlemale poolele. Lisaks kõigele muule suri paari ainuke laps juba kolmeselt. Enne seda oli mees jõudnud naise oma valdustest minema kihutada, lahutus toimus siiski alles 1781. aastal. Pärast kodunt lahkumist elas Elisa von der Recke Miitavis orbudest aadlidaamidele mõeldud Katharinenstiftis, mille oli aastal 1775 asutanud hertsoginna Benigna öde. Sel ajal oli tema lähedasim usaldusisik vend Fritz, kelle surm ülikooliõpingute ajal Strassburgis 1778. aastal paiskas niigi sügavas masenduses daami äärmisse meeleheitese ja müstitsismi. Seda kasutas ära 1779. aastal Miitavi kaudu Peterburi suundunud itaalia suurpettur Guiseppe Balsamo *alias* krahv Cagliostro, kelle paljastamisega Elisa 1787. aastal üle Euroopa kuulsaks sai (vt nt McCalman 2006). Pärast Cagliostro lahkumist Miitavist vabanes Elisa siiski aegamisi müstitsismist, suureks abiks oli ta isa sõbra, õuenõunik Schwanderi soovitusel kätte võetud G. E. Lessingi vastilmunud teos „Naatan Tark”, mille read „Kas sa aga mõistad nüüd, kui võrd on kergem hardalt unistada, kui hästi tegutseda?” (Lessing 1965: 181, tlk A. Kaalep) Elisale sügavalt hinge läksid ning temas aktiivsema eluhoiaku kujundasid (vrd Rachel 1900 ja 1902 ning Gottzmann, Hörner 2007, II: 1052–1058).⁶

Harva pikemad kui 3–5 salmi, kannavad kogumiku luuletused sageli ka lühikesi pealkirju, nagu „Hommikulaul”, „Õhtulaul”, „Sünnipäeval”, „Uusaastalaul”, „Patukahetsuslaul” ja „Inimarmastus”. Ajamõõtme rõhutamine kajastub pikemalt ja abstraktsemalt (ajalikkuse või ajatusena) ka mujal: „Meie elu kaduvus”, „Jumala ettehooldusest”, „Vaadeldes Kristuse elu”, „Rõõm Jumala alati- ja kõikjalkohalolust” ja kogu lõpuluuletus „Tulevase elu lohutus”. Aja kõrval viidatakse nii pealkirjades kui ka luuletustes korduvalt haigusele ja kannatusele: „Lohutus kannatuses”, „Haige hommikulaul”, „Tänulaul pärast haigust”. Inimarmastuse kõrval lauldakse jumalaarmastusest („Jumal on armastus”), arutletakse, mis on õnn, ja demonstreeritakse õiget palvetamise viisi.

Elisa mitte lihtsalt ei palveta, vaid laulab oma palveid veel ammu enne, kui helilooja Hiller on jõudnud neile viisi luua. Laul ja palve on talle üks, ja palve on kunst (sks *Art* 'moodus; viis', mis on suguluses ladina sõnaga *ars*) sõna vanas mõttes – miski, mida tuleb teha oskuslikult ja viisipäraselt. Selle arusaamaga kuulub ta balti naiskirjanduses juba sajandipikkusesse traditsiooni – Catharina von Gyldensterni 1677. aastal Riias ilmunud barokses

⁶ Loomingu Raamatukogus on peatselt ilmunas Elisa von der Recke lapsepõlvemälestused „Sünnist kihluseni” Vahur Aabramsi tõlkes.

hardusraamatus „Vaimulik raviplaaster” on palvekunstile pühendatud terve eraldi peatükk (vt Gyldenstern 1677: 365–400).⁷

Luuletuste meetrum on väljapeetult reeglipärane, riimid korralikud. Rahulikuma ja jõukama aja lapsena on Elisa võimalused läbida range vormikool olnud paremad kui Benignal. Enamik selle kogu luuletustest on kirjutatud korrapäraselt vahelduvates jambides, ainult patukahetsus ja Kristuse kannatused on leidnud väljenduse raskepärasemates trohheustes. Stroofidest on Elisale kõige hingelähedasem olnud Lutheri stroof (F 7.7; ababccx, 8/7/8/7/8/8/7, jambiline) – selles on kirjutatud ligi pooled (tervelt kaheksa) selle väikese luulekogu „lauludest”.

Elisa eelistab mõõdukalt pikki stroofivorme, juhuluules nii populaarseid katrääne leiab temalt vähe (nt luuletus „Maailmade looja on loonud ka minu”).⁸ Pidulikes ja ülevates aleksandriinides on kirjutatud tänulaul pärast paranemist; selles vormis oli ka kaks Benigna luuletust – „Immanuel, Jumal, seisa mu pojaga liidus” ja „Ma usaldan vaid Jumalat ja rajan oma lootuse ta headusele”. Üldse torkab silma, et üheksast selles kogus kasutatud stroofivormist on seitset kasutanud juba ka Benigna. Lisaks kasutab Elisa jambilist oktetti (F 8.12; ababccdd, 8/7/8/7/4/4/7/7), mis kirikulaulustroofina hakkas levi- ma XVI sajandil ja mille kõige tuntumaks näiteks XVIII sajandil oli Christian Fürchtegott Gellerti (1715–1769) „Usk Jumala ettehooldusesse” (vrd Frank 1993: 588–589). Elisa kirjutas selles stroofis oma luuletuse „Lohutus kannatuses”. Ehkki mõlema daami stroofivormid on suuresti samad, reedab eelkõige nende kasutussagedus erinevaid maailmavaatelisi rõhuasetusi. Benignal on tugevam side barokse, sageli Kolmekümneaastase sõja vältel loodud kirikulauluga, Elisal aga luterliku traditsiooni kõige algsemate ja traditsioonilistest hümni- dega. Tõsi, selle mulje tekkimisel võib olla teatav roll kogude toimetajail ning arvestamata ei saa jätta ka kaudsemate eeskujude mõju.

Väljapaistvaks tendentsiks Elisa luules on püüdlus kõrgendatud meeleolu, pidulikkuse, ülevuse ja väarikuse poole. Ta kutsub oma hinge end hoogsalt maast lahti rebides Jumala poole tõusma (*auf-* või *emporschwingen*, kusjuures eesliide *empor* on kõrgstiilse värvinguga) – nii tõusevad lendu suured majesteetlikud linnud; siin võis kaudne mõju pärineda nt Paul Gerhardti luuletusest „Lenda üles kurbusest” („Schwing dich auf zu deinem Gott”, vt Kreek 1996, IV, nr 138). Väheste sõnadega üritab Elisa silme ette manada suuri kosmilisi panoraame, mille kirjeldamisel on ta lemmiksõnaks „hiilgus, toredus” (*Pracht*). See on sageli pilk tähistaevasse („tähtede lahinguvägi”, *Sternen- heer*), teatud kindlate loodusmotiivide äratatud meditatsioon Jumala vägevuse üle, mis ta kõrgendatud meeleseisundisse viib. Luuletus „Maailmade looja on loonud ka minu” algab suurejoonelise pildiga: luuletaja kirjeldab oma „maailmade hiilguses” ekslevat pilku. See viib mõtte kõige selle toreduse looja headusele ja võimsusele, kergitab ta maast lahti ning paneb palvetama ja ülistama. See – nii nagu ka aja õige kasutamise motiiv – viitab valgustusaja maailmatunnetusele, mis on saksakeelses luules tagasiviidav Barthold Heinrich Brockese varavalgustuslikule looduslührikale. Luuletuse pealkiri reedab

⁷ Minu kasutada oli Baltimaade ainuke, Läti Rahvusraamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade osakonna eksemplar kohaviidaga R W2s/1890, inv. Nr. R 14403.

⁸ Selle kahest paarisriimist (aabb) koosneva, läbivalt neljajalgsetes jambides meesklausliga stroofi näol on tegemist kõige sagedamini esineva stroofivormiga saksa uusaegses luules, mille suur võidukäik sai alguse reformatsioonijastu evangeelse kirikulauluga (vrd Frank 1993: 208–210, F 4.58).

siiski, et konkreetset eeskju sai Elisa ilmselt Brockesest mõjutatud Gellerti luuletusest „Jumala au loodusest” („Die Ehre Gottes aus der Natur”), mille viimane salm algab Jumala pöördumisega lugeja poole: „Ma olen sinu looja, tarkus ja headus” (vrd Gellert 1766: 12).

Mis puutub Elisa põhieeskujudesse, siis selleks olidki Gellerti „Vaimulikud oodid ja laulud” (1757, minu kasutada oli teose 1766. aasta väljaanne, vt Gellert 1766), selle kõrval ka Christoph Friedrich Neanderi (1723–1802) luuletused. Neander oli pastor Kuramaal Mežmuižas (sks Grenzhof), kes avaldas aastatel 1766 ja 1774 kaks kogu vaimulikke luuletusi, mis saavutasid tuntuse ja tunnustuse ka Saksamaal. Nende kahe mehe mõjul on kohati raske vahet teha, sest ka Neander oli suur Gellerti austaja. Mainitud Gellerti luuletust meenutavad nii Neanderi esimese kogu luuletus „Tänulaul” (Neander 1768: 11–14) kui ka teise kogu lõpuluuletus „Ülistuslaul. Gellerti ainetel” (Neander 1774: 76–79). Mis puutub Benigna rolli Elisa kirjandusliku eeskujuna, siis stroofivormide suur kattuvus seda tingimata ei kinnita, sest Gellerti ja Neanderi kogudest võis ta leida pea kõik oma stroofivormid ning ka sõnastuslikus plaanis sarnaneb ta luule mainitud meeste ja üsna vähe Benigna omaga. Lisaks kujunes Elisa luuletajaks enne hertsoginna luulekogu avaldamist. Tema esimene biograaf, saksa religioosne luuletaja ja lastekirjanik Christoph August Tiedge (1752–1840), daami reisi- ja elukaaslane aastast 1803 kuni surmani 1. (13. aprillil) 1833 Dresdenis, paigutab oma kangelanna luuletamistegevuse alguse õnnetu abieliu algaastaisse (Tiedge 1818: 19). Sellele viitab ka kiri Caroline Stolzile 10. detsembrist 1771 (vt Rachel 1900: 202–203).

Elisa ülevusetootlus on eelkõige lähedusetootlus Jumala-Isaga, kes on nagu Benignalgi ühtaegu kauge isand (*Herr*, „isa” kõrval kõige sagedamini kasutatud Jumala tähistus), suur ja vägev, ning samas helde andja (sagedasim tegusõna selles luulekogus on „andma”, *geben*, mis seostub peaaegu alati Jumalaga). Otseselt vitsa tema käest siiski ei saa, tema jumal on veidi leebem kui Benigna oma. Ta on suur Sina (*Du*). „Sinu” ja „minu” on selle luulekogu kõige sagedamini esinevad märksõnad, tänu millele õhkub luuletustest südamlikkust ja vahetust. Kuid neist õhkub ka meeleheidet, mida püütakse korvata emotsionaalse maksimalismiga. „Minu” ja „sinu” kõrval on olulised märksõnad „täis, läbinisti” (*voll*), korduvalt esineb ka „täiesti” (*ganz*) ja „kõik” (*alles*). Täieliku pühendumuse abil üritab luulekogu väike „mina”, vahel otseõnu „laps”, kelle asend või algsõnastus luuletustes on sageli horisontaalne (ta lamab, tundetu ja haigena, liikmed rammetud), tõusta üles ja oma olukorrast kõrgemale, püüdes oma „väetite lauludega” teenida ära selle Isa heakskiitu, kes on kõik, mida tema ei ole. Polarisatsioon on kahtlemata üks luuletaja lemmikvõtteid. Väike, vigu tegev, ekslik ja ekslev (*fehlen, irren*) inimene on vastamisi suure Jumala ja tolle tahtega, mis on talle sageli arusaamatu. Kuid nagu Benigna, nii üritab ka Elisa „mina” end veenda, et see on heale isale omaselt igal juhul hea, tark ja „minale” parim. Maise elu raskused on põhjendatud sellega, et see on vaid lühike katseaeg (*Prüfung*), mis on vajalik selleks, et taevase elu väärilised teiste seast välja valida. Selleks et taevasse pääseda, peab „mina” käitumine (*Wandel*) juba maa peal olema „taevalik”. Siin on eeskujuks Kristus, kelle sarnaseks ta püüab saada: jääda hädas ja valudes kindlameelseks ja kannatlikuks, andestada heatahtliku ja leebe südamega oma vaenlastele, mitte kunagi lasta viletsate palvetel kõrvust mööda minna. „Mina” püüab oma jõuetusele vaatamata olla tegus (*werktätig, mildtätig*); stoilisus, tegusus ja empaatia võiksidki olla tema vapikirjaks. Õigupoolest

usub Elisa, et tegelikult võib „taevalik käitumine” tuua head juba selles elus, mida innukamalt (*eifrig*) ja sihikindlamalt ta oma lõppeesmärgi (*Endzweck*) poole püüdleb. Ja ilmselt just see arusaam julgustas teda luuletusi avaldades oma elulaadi ka teistele soovitama – ka siin on Elisa von der Recke oma ajastu sentimentalismiga põimunud õpetliku valgustuse laps.

„Ühe kõrgemast seisusest liivimaalanna mitmesuguseid luuletusi ja laule” (1781)

Õige vahetult pärast kuramaalannasid jõudsid luuletuste avaldamiseni ka Liivimaa aadlidaamid, seda küll võrreldava hulga luuletuste (20), kuid siiski mitte eraldiseisva luulekogu, vaid ainult värsipõimiku näol ajakirjas (vt *Vermischte Gedichte* 1781). Mõneti võis see isegi paremini kaasa aidata laiemal kodumaise publiku ette jõudmisele. Tundub siiski, et ka seda värsipõimikut on tabanud saatus, mis ajakirjanduses ilmunud luuletustele kipub osaks saama: nad vajuvad kergemini unustusse. Erinevalt kuramaalannade kogudest ei olnud selle põimiku autor kuni üsna hiljutise ajani teada. August Wilhelm Hupel, kes „Ühe kõrgemast seisusest liivimaalanna luuletusi ja laule” 1781. aasta „Põhja mistsellides” avaldas, teatab toimetaja märkuses järgnevat: „Mind paluti ajakirja lisada need luuletused, mille väärtuse üle asjatundjad ja asjaarmastajad kergesti otsusele jõuavad. Rõõmuga täidan selle palve, eriti seetõttu, et luuletused mõne Liivimaa preili sulest ei kuulu just igapäevaste nähtuste hulka, ja käesolevad on, kui ma ei eksi, esimesed, mis väikese kogumikuna trükitis ilmuvad. Tagasihoidlik autor on kaugel sellest, et anda liigsoodne hinnang oma tööle, mis võib-olla kunagi ei oleks trükivalgust näinud, kui sõbrad ei oleks teda avaldama julgustanud. Piisav põhjus kaitsmaks tema luuletusi õelutseva laitude eest ja andmaks neile võimalus heatahtlikuks vastuvõtuks. Autori nime teatavaks tegemise luba ma ei saanud” (*Vermischte Gedichte* 1781: 174, vrd Kaur 2011: 335–336).

Järgnevate sajandite baltisaksa kirjandusleksikonid ja -lood liivimaalannat ei maini, tolle Riiga seotud naise perekonnanime teadusavalikkuse ette toomise au kuulub Indrek Jürjole, kes oma Hupeli-monograafias identifitseerib kirjavahetuste põhjal luuletajanna kui „preili von Grafi” (vt Jürjo 2004: 284–285). Eesnime kohta ei selgu paraku midagi. Ehk oli selleks Caroline? Igatahes ainuke liivimaalanna luuletuste kõrval baltisaksa ajakirjanduses enne aastat 1800 tuvastatav arvatavasti kohaliku naise luuletus kannab allkirja *Caroline von G.* Ilmus see „Laul hommikul” Friedrich Gotthilf Findeiseni toimetatud jätkväljaande „Lugemik Eesti- ja Liivimaale” 1787. aasta 5. tükis (G. – 1787: 465), mida trükiti Põltsamaal Grenziuse ja Kupzau kirjasutes. Ehk saatis preili von Graf Hupelile Põltsamaale hiljemgi luuletusi – „liiga kiriklikena” (vt Jürjo 2004: 285). 1781. aasta värsipõimikust väljajäänud luuletuste hulka seda rõõmsameelset pastoraalset Chavy Chase'i stroofis luuletust vaevalt et liigitada saab –, too andis need aga üle Findeiseni selgemalt meelelahutusliku sisuga ajakirjale? Et peale perekonnanime meil daami isiku kohta esialgu rohkem teada ei ole ja seegi on ebakindel – von Grafide nimi ei ole sel ajahetkel tuvastatav ei Liivimaa immatrikuleeritud ega immatrikuleerimata aadli seas (vrd Mühlendahl, Hoyningen 1973; GHbR; Siebmacher 1898, 1901, Hansen 1961–1963), nii et tegemist võib olla pseudonüümiga –, siis jääb meil üle vaid luuletuste põhjal autori isiku üle spekuloida.

Ta paistab olevat mõnevõrra noorem kui Elisa. „Mitmesuguseid luuletusi” algab panegüüriliste värssidega, mis on pühendatud printsess Sophia Dorotheale, Vene troonipärija Paul Petrovitši mõrsjale noorpaari läbisõidu puhul Riias.⁹ See sündmus leidis aset aastal 1776. Varasemate ajaliste vihjete puudumisel võib liivimaalanna luuletamistegevuse alguse paigutada umbes sellesse aega (põimikus sisaldub ka luuletus „1778. aasta viimase päeva lõpul”). Luuletuste ilmumise ajaks ei olnud ta veel abielus – Hupel nimetab teda preiiks. Seega oletan, et tema puhul on tegu noore, umbes 20-aastase naisega.

Tundub, et tegemist on mõnevõrra tagasihoidlikumal ühiskondlikul positsioonil daamiga kui kuramaalannad, mis seletaks ka tema unustamise. Ilmselt oli ta Riia lähistelt pärit maa-aadlik, kes veetis talved linnas. Põimiku teine luuletus „Raskemeelsuse vastu talve lähenedes” algab igatahes ridadega: „Nüüd kui aedades ja põldudel / Ükski võlu enam silmale ei naerata, / Puid, aasu ja metsi, / Põhjatuul teeb lehetuks: // Jäta hüvasti maaga, / Ja põgene tormide meelevalla eest; / Kuni uuenenud rüüs / lööb helisema saabuv kevad.” Mitte just kõige suuremale rikkusele või ka teatavale kadedusele varakamate seisusekaaslaste või jõukate linnanaiste vastu viitavad luuletused „Raha katab kõik vead” ja „Parim valik”. Esimene on epigramm, mis naeruvääristab naisevõttu majanduslikel kaalutlustel – olgu tüdruk kas või tumm, pime ja rumal, peaasi et rahakas. Teine aga kiidab vooruslikku tütarlast, kellele kui püsivalt väärtuslikule peaks langema targa mehe valik, vastandina rikkuse või iluga õnnistatud noorikule, kelle parimad omadused saatuse pöördudes või aja möödudes võivad kaduda. Maatausta ja linnaelu kometele vastandumise toob esile teinegi epigramm – „Mingile”. Et jääda loomupäraselt ilusaks, väljendab luuletaja oma põlgust põsepuna vastu, mis mõnegi kauni naha karedaks on parkinud.

Meeste tarkusele apelleerides tundub ta ometi olevat arvamusel, et ega nende truudusele liialt lootma jääda ei saa. Sellest ei maksa küll välja lugeda halbu isiklikke kogemusi, pigem on anakreontiliste sugemetega naljatlev „Tuvid” valgustussajandile omase loodusvaatluse paroodia, milles liivimaalanna pilkab iseennast. Ta kirjeldab, kuidas tema tähelepanu köitis kudrutav tuvipaar, keda ta heldinult jäi vaatama kui ülima truuduse kehastust. Kuid paraku jäi ta vaatlema liiga kauaks ja nägi, kuidas isatuvi peagi uue kaaslasena juurde lendas. Loodusteadusliku avastusena tuli nüüd maailma teavitada selle varasemast eksiarvamusest. Sellest luuletusest aimub ühtlasi 1770. aastate maitset: selle aja paiku olid vähemasti siinsete naiste juhuluules populaarsed anakreontilised, antiikmütoloogiaainelised süžeed, mis Saksamaal olid olnud suurmood kaks kümnendit varem. Mis puutub lindudesse, siis paistavad need daamile olevat üldse väga südamelähedased. Põimikus leidub ka luuletus „Minu linnule”, linnu surmale viidatakse luuletuses „Portreele mu laekas”, milles ilmselt veel noor naine vaatab resigneerunult tagasi oma lapsea kurvastusele, mis ei olewat võrreldavgi täisealise kurbusega inimeste vigade pärast. Varalahkunud sõpra leinatakse luuletuses „Õndsale H.-le” – see on liivimaalanna kummardus suurele sõpruseajastule.

Huvitavad, ühest küljest sentimentaalse kalmuluule traditsioonile viitavad ja teisalt juba romantismiajastu toone ette aimavad, on mõned ööluuletused – „Ööle”, „Öö, Elisele” ja „Unele”. Luuletustes „Ööle” ja „Unele” palub

⁹ Originaalväljaanne on digiteerituna leitav Eesti vanema kirjanduse tekstikogus (www.utlib.ee/ekollekt/eeva).

murede ja unetuse küüsis vaevlev lüüriline mina, et tuleks uni – kes on luuletuses „Ööle” antiikselts Morpheuseks kutsutud – ning talle lohutust ja rahu pakuks. Mainitud luuletusest on pärit ehk selle põimiku kõige sisendusjõulisemad read. Lüüriline mina pöördub öö ja seejärel une poole:

*In Traum gehüllt
Schlägst du die schwarzen Schwingen
Um mich; doch wild
Lehrt Phantasie mich ringen
Mit dir, und schaft*

*Fantom und Bild:
Was ists das dich verscheuchet
O Schlaf! Komm mild,
Eh' meine Kraft entweichet,
Und schenk' mir Ruh!¹⁰*

Luuletuse „Öö, Elisele” algus, mis kirjeldab purpurlooris loojuvat päikest ja asemele astuvat mustas kleidis melanhoolset ja salapäraselt tumedat ööd, meenutab „Öhtulaulu” Elisa von der Recke 1780. aasta kogust. Kui ei teaks, et kirjanikunime Elisa *resp.* Elise hakkas kuramaalanna kasutama alles kaks aastat hiljem, võiks seda luuletust pidada omamoodi tunnustus- ja sõprusavalduseks naaberprovintsis elavale luuletajannale. Sarnasusi nende kahe vahel on muidugi rohkemgi. Nii ei puudu ka preili von Grafi värsside seast vaimulikud luuletused: „Hommikumõtted”, „Öhtumõtted”, „Palve jumalikule ettehooldusele” või „Mu südamele”, samuti mõtisklused aja möödumise ning selle õige kasutamise vajaduse üle – nt ülalmainitud vana-aastaõhtu luuletuses või luuletuses „Mõtteid härra Thomase kaunist oodi kuulates: Aeg”. Paistab, et seda luuletust pealkirjastades on daami mälus sulandunud Thomas Gray „Maakiriku aias kirjutatud eleegia” (1751) ja James Thomsoni „Aastaajad” (1726–1730), mille juba 1745. aastal oli pealkirja all „Härra Thomsoni aastaajad” saksa keelde tõlkinud ülalmainitud B. J. Brockes – mõlemad on XVIII sajandi teisel poolel saksakeelse publiku seas väga populaarsed. Elisal ja preili von Grafil on ühiseid meelisautoreid. On teada, et Johann Friedrich von Cronegk (1731–1758), melanhoolse laadiga saksa luuletaja, kellele liivimaalanna kui oma suurimale paleusele pühendab eraldi luuletuse, oli äärmiselt oluline autor ka noore Elisa jaoks (vt Rachel 1900: 202; Tiedge 1818: 19).

Cronegkile viidatakse preili von Grafi teiseski, värsipõimikut lõpetavas poetoloogilises luuletuses „Muusale”. Ta palub muusat, kes on andnud talle tungi luua luulekunsti, aidata tal saada paremaks lauljaks. „Mitte sõjast ja kangelastest ära õpeta mind laulma; / Las õnnestuda mul vaid leebe laul / Mis hõõgub õrnustest.” Selleks palub luuletajanna endale Cronegki juba ammu orvuks jäänud kannelt, kuid muusa keeldub: pilli helid võiksid saada rüvetatud ning parimgi muusapoeg ei olevat veel sõandanud nii häbematut ettepanekut teha. Häbiga mõtleb luuletuse „mina” seepeale Sapphoks kutsutud Luisele (Anna Louisa Karsch, 1722–1790), kellele muusa lüürat laenas ja keda nüüd suur osa Euroopast tunneb ning paljudele tolele eelnenud ja kaas-

¹⁰ Ulma mähit / Lööd oma mustad tiivad / Mu ümber; kuid meeletult / Mind juhib heitlema fantaasia / Sinuga, ja loob // Mõistupilte ja fantoome. / Mis on see, mis sind peletab / Oo, uni! tule tasa, / enne kui mind jätab jõud, / ja kingi mulle rahu.

aegsetele Apollo-tütardele, kelle arv viimasel ajal on kasvamas. „Ja mulle keelab ta luuletajate ordis / nendega võrdselt laulmast.” Nõnda resümeerib liivimaalanna ühtaegu tagasihoidlikult ning trotslikult ja küsivalt oma positsiooni kaasaegsete naisluuletajate seas, astudes seeläbi juba baltisaksa naiste esimesest autorikogust alguse saanud traditsiooni: ka Gertrud Paffrath lõpetab oma 1654. aasta väikese pulmatrukise ladinakeelse luuletusega „Karmile Zoilusele”, milles esineb demonstratiivselt tagasihoidliku noore autorina, kuid tõrjub samas julgelt kriitika.

Kuid loomulikult on preili von Graf ka Elisast erinev. Elisa üleva laadiga võrreldes mõjub ta empiirilisemalt ja ilmalikumalt. Epigrammide ja linnuvaatluse kõrval toob selle võib-olla kõige paremini esile luuletuste „Maailmade looja on loonud ka minu” (Elisa) ja „Hommikumõtted” (preili von Graf) võrdlus. Mõlema luuletuse põhiteema on jumalatõestus looduse kaudu. Sel ajal kui Elisa võimsa kosmilise pildiga alustades ja negatiivset gradatsiooni kasutades jõuab piibellike ja vaimulikust luulest tuntud võrdluste najal järjest väiksemate olenditeni, pakub liivimaalanna pilte, mille nägemiseks tuleb sõna otseses mõttes heita pilk läbi mikroskoobi ja mis enamikus inimestest tekitab pigem ebaesteetilisi aistinguid. Nii näeb ta Jumala tarkusekiirt erinevate usside ehituses ning kiidab teda lesta (lüljalgse) loomise eest.

Kuid kõige selgemalt tuleb liivimaalanna erinevus Kuramaa kolleegidest esile tema stroofivormi eelistustes. Tema poolehoid kuulub lühematele stroofidele. Enamik luuletusi on kirjutatud erinevates katräänides, esineb kvinte ja sekstette, ainult ülistus vabahärra Cronegkile on kirjutatud oktetina ning „Aeg” dekastikonina. Rohke katräänide kasutamine asetab ta vastandina religioossetele kuramaalannadele üsna peatselt õidepuhkeva naiste juhuluule lähedusse ja siin võib näha teatavat regionaalset eripära, sest ka juhuluule kese jäi Riiga. Ei leidu ainsatki stroofivormi, mis kattuks kuramaalannade luulekogudes esinevatega. Veel enam, liivimaalanna puhul ei ole täheldatav ühegi stroofivormi eelistamine, kõik värsipõimiku luuletused kasutavad erinevat stroofi, mitmekesisus on programm. Enamgi veel kui valitud teemade külluselt, on see värsipõimik niisiis mitmesugune just vormidelt. Liivimaalanna ilmutab stroofide kokkupanekul ka iseseisvat loomingulisust, mistõttu tervet hulka neist 300 enam kasutatava saksa stroofivormi seast ei leia. Luuletustes „Palve jumalikule ettehooldusele” ja „Ööle” julgeb ta ettevaatlikult kasutada isegi jambi ja trohheusega võrreldes keerukamat daktüli. Kuramaalannade asemel võib tema juures kokkupuutepunkte leida pigem 1770. aastate lõpul mitmeid kordi lühiajaliselt Eestimaad väisanud ja 1779. ning 1780. aasta „Eestimaa poeetilises antoloogias” (vt E(h)stländische poetische Blumenlese 1779 ja 1780) luuletusi avaldanud saksa luuletajanna ja hilisema tuntud näitleja Sophie Albrechtiga (Sangmeister 2011; Vinkel 1970: 44–45). Nii näiteks esineb seesama stroofivorm (F 4.36; abab, 8/7, jambiline) nii liivimaalanna luuletuses „Raskemeelsuse vastu talve lähenedes” kui ka Sophie Albrechti luuletustes „Romanss” ja „Kuule” 1779. aasta ning luuletuses „Tema portreele” 1780. aasta antoloogias. Siin näeme ka pealkirjalisi-temaatilisi sarnasusi. 1780. aasta antoloogiast leiame luuletused „Ööle” ja „Unele”, ehkki teistes stroofivormides kui liivimaalannal. Vormi F 4.36 kasutati samuti naiste juhuluules, sellega seob liivimaalannat ka stroofi F 4.20 (abab, 7/6, jambiline) kasutamine luuletuses „Hommikumõtted”.

Kokkuvõtteks

võibki öelda, et liivimaalanna luule on võrreldes kuramaalannade omaga mitmekesisem, linlikum, ilmalikum ja moodsam, kuid ehk veidi vähem ülev ja hingepõhjust tulev. Ühtlasi torkab silma, et nii esimeste luulekogude kui ka värsipõimiku autorid olid aadlisoost. Literaadi seisusest naise, Kuramaa pastoritütre Sophie Schwarzi (snd Becker, 1754–1789) värsid jõudsid luulekogu kaante vahele alles kümnend hiljem, kuid seda postuumselt ja tänu Elisa von der Recke lahkusele, kes oma 1789. (2. tr 1790) aasta luulekogusse „Elisa ja Sophie luuletused” koondas enda luuletuste kõrval ka varalahkunud sõbrata-ri omad. Luuletuste laadilt tundub Sophie Schwarzi lüürika, millel siinkohal kahjuks pikemalt peatuda ei jõua, moodustavat huvitava ühendlüli kuramaa-lannade ja liivimaalanna luule vahel, sarnanedes ehk isegi rohkem viimase-ga.

Luuletavate meeste seas oli literaatidel tunduvalt olulisem roll. Samuti tundub siinsete naiste luulekogude avaldamiskronoloogia XVIII sajandil alla joonivat arusaama, et kultuur tuleb lõunast – kõigepealt jõudsid raamatuni kuramaalannad, siis värsipõimikuni liivimaalanna; eestimaalannad piirdusid aga vaid üksikute anonüümsete luuletustega „Lapimaale” saabunud „pääsu-kese” (M. Arveliuse määratlus) Sophie Albrechti kaasinitiaatiivil valminud Eestimaa poeetilistes antoloogiates.

Mida töid aga kohalike naiste luulekogud/värsipõimikud uut baltisaksa luule üldpilti? Need ei olnud uued žanrid – Liivimaa maanõuniku Gustav von Mengdeni (1627–1688) juba 1680. aastatel ilmunud mahukate vaimulike luulekogude kõrval, milles muide samuti on kasutatud noote, mõjuvad kuramaa-lannade ligi sada aastat hiljem ilmunud kogud värsivihikutena, ja nagu juba öeldud, oli Elisa von der Recke väga tugevasti mõjutatud pastor C. F. Neanderi eeskujust. Naised ei olnud ka esimesed valgustusliku loodusemõtte vahenda-jad – Brockese-mõjulise loodust ja maaelu vaatleva koguga oli juba 1745. aastal Montan von Hinterbergeni pseudonüümi all üles astunud Johann Bernhard von Fischer (1685–1772). Naiste esimestest kogudest ei leia ka sel-list apokalüptilisust nagu J. M. R. Lenzi „Nuhtlustest” (1769) või rõhutatud patriotismi nagu Christian Bornmanni (1639–1714) „Mii-tavist” (1686), ka mitte sellist kollektiivse vendluse vaimu nagu Liborius Bergmanni (1754–1823) 1779. aastal väljaantud vabamüürlaste lauludest. Ka epigrammi vilje-lesid mehed juba enne liivimaalannat ja satiirilisemat tooni leiab nende puhul hiljemgi rohkem, esile võiks tuua J. W. L. von Luce epigrammikogud.

Pigem eristusid naised laadilt: laenates üht-teist meeste poolt juba ammu põhjalikumalt vallutatud žanridest ja teemadest, lisavad nad sellele (ajastu ootustega kooskõlas) sageli mingi kerge naiseliku mündi, mõjudes isiklikuma, privaatsema, tempereerituma, kammerlikuma, ehk ka kammitsetumana. Tõsiasi, et nad julgesid oma loominguga avalikkuse ette ilmuda, oli juba pii-savalt skandaalne, sisulisemat innovatsiooni oodata oli veel veidi vara. Luu-lekogude ilmumise fakt viitab aga samas ka sellele, et rangem patriarhaal-sus oli baltisaksa ühiskonnas vaikselt lagunemas ja naiste avalik enese-väljendus hakkas tasapisi leidma avaramaid nišše ja aktsepteerimist.

Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi grandi 7439 raames.

Kirjandus

- A b r a m s, Vahur. Anna von Medem. – Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu: <http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=537> (28. II 2011).
- EELK lauluraamat, vt <http://www.eelk.ee/laulud.html> (28. II 2011).
- Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Tegevtoim Mati Laur. Peatoim Sulev Vahtre. Õpetatud Eesti Selts. Tartu: Ilmamaa, 2003.
- Ehstländische poetische Blumenlese für das Jahr 1779. Wesenberg: Albrecht und Compagnie.
- Estländische poetische Blumenlese 1780. Reval–Leipzig: Albrecht und Compagnie.
- F r a n k, Horst Joachim 1993. Handbuch der deutschen Strophenformen. 2. tr. (UTB für Wissenschaft: Uni-Taschenbücher; 1732). Tübingen–Basel: Francke.
- G.–, Caroline von 1787. Lied am Morgen. – Lesebuch für Ehst- und Livland. Toim F. G. Findeisen. Oberpahlen: Grenzius und Kupzau, St. 5, lk 465.
- Geistliche Lieder 1780 = Geistliche Lieder einer vornehmen Churländischen Dame, mit Melodien von Johann Adam Hiller 1780. Leipzig: Junius.
- G e l l e r t, Christian Fürchtegott 1766. Geistliche Oden und Lieder. Leipzig: Weidmanns Erben und Reich.
- GHbR = Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Toim A. von Transehe-Roseneck jt. Görlitz: Starke, 1929–1943 (osad Liivimaa, Eestimaa, Kuramaa); Tartu: Saaremaa Üldkasuliku Ühingu kirjastus, 1935–1939 (Saaremaa osa).
- G o t t z m a n n, Carola L., H ö r n e r, Petra 2007. Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburg: vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Bd. 1–3. Berlin–New York: De Gruyter.
- G y l d e n s t e r n, Catharina von 1677. Geistliches HeilPlaster, Und Seelen=Arztney, In allerley Geistlichen Kranckheiten. Aus GOTTes Wort zusammen getragen, und oft bewähret erfunden: Anjetzo männiglichen zum Seeligen Gebrauch mit getheilet. Riga: Wilcken.
- H a n s e n, Alfred von 1961–1963. Stammtafeln nichtimmatrikulierter baltischer Adelsgeschlechter I–II. Hamburg: Hoffmann.
- J ü r j o, Indrek 2004. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv.
- K a u r, Kairit 2009. Baltisaksa naiste juhuluulest XVII sajandi keskpaigast XVIII sajandi lõpuni. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 11–32.
- K a u r, Kairit 2011. Weibliche Autorschaft in deutschbaltischen Zeitschriften in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. – Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Thomas Taterka (toim), Baltische Literaturen in der Goethezeit. Würzburg: Königshausen & Neumann, lk 323–351.
- K r e e k, Cyrillus 1996. Eesti vaimulikud rahvaviisid naiskoorile. Estnische geistliche Volkslieder. III–IV. Koost Mart Humal. Tallinn: Muusika.
- Kreuzträgerin 1777 = Eine große Kreuzträgerin. Mitau: Steffenhagen.
- L e s s i n g, G. E. 1965. Valitud teosed. Tallinn: Eesti Raamat.
- M a g v a s, Kornél 2008. Für Freimaurerloge und häuslichen Kreis: Johann Gottlieb Naumann und das Dresdner Liedschaffen im 18. Jahrhundert. Bd. 1. Beeskow: Ortus Musikverlag.
- M c C a l m a n, Iain 2006. Cagliostro. Maag mõistuse sajandil. Tlk Urmas Rattus. [Tallinn]: Kunst.

- M ü h l e n d a h l, Ernst von, H o y n i n g e n g e n. Huene, Heiner von (toim) 1973. Die baltischen Ritterschaften: Übersicht über die in den Matrikeln der Ritterschaften von Livland, Estland, Kurland und Oesel verzeichneten Geschlechter. 2. verb. u. erw. Aufl. Limburg/Lahn: Starke.
- N e a n d e r, Christoph Friedrich 1768. Geistliche Lieder. 2., verb. Aufl. Riga–Mitau: Hartknoch.
- N e a n d e r, Christoph Friedrich 1774. Geistliche Lieder. Zwote und letzte Sammlung. Riga: Hartknoch.
- N e a n d e r, Irene 1931. Christoph Friedrich Neander, ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Kurland. Mitau: Kurseme.
- R a c h e l, Paul (toim) 1900. Elisa von der Recke. Aufzeichnungen und Briefe aus ihren Jugendtagen. Leipzig: Dieterich.
- R a c h e l, Paul (toim) 1902. Elisa von der Recke. II. Tagebücher und Briefe aus ihren Wanderjahren. Leipzig: Dieterich.
- R e c k e, Johann Friedrich von, N a p i e r s k y, Carl Eduard 1827–1832. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Bd. 1–4. Mitau: Steffenhagen und Sohn.
- S a n g m e i s t e r, Dirk 2011. Von Blumenlesen und Geheimbünden. Die Jahre von Johann Friedrich Ernst Albrecht als Verleger in Reval und Erfurt. – Heinrich Bosse, Otto-Heinrich Elias, Thomas Taterka (toim), Baltische Literaturen in der Goethezeit. Würzburg: Königshausen & Neumann, lk 411–487.
- Siebmacher 1898, 1901 = J. Siebmachers grosses Wappenbuch. Bd. 3, Abt. 11, Teil 1–2. Nürnberg: Bauer und Raspe.
- T i e d g e, Christoph August 1818. Elisa von der Recke, geborne Reichsgräfin von Medem. – Zeitgenossen: Biographien und Charakteristiken. Bd. 3, Abt. 3. Leipzig: Brockhaus, lk 5–76.
- Vermischte Gedichte = Vermischte Gedichte und Lieder einer Liefländerin von Stande. – August Wilhelm Hupel (toim), Nordische Miscellaneen 1781. Riga: Hartknoch, St. 3, lk 174–181.
- V i n k e l, Aarne 1970. J.-J. Rousseau teoste tõlkest ja tundelisest kirjandusest XVIII sajandi Eestimaal. – Aarne Vinkel, Kirjandus. Aeg. Inimene. Uurimusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Raamat, lk 42–49.

Die ersten Gedichtbände und -auswahlen von deutschbaltischen Frauen

Stichwörter: deutschbaltische Literatur, Gedichtbände, Frauenliteratur, 18. Jahrhundert

Im Fokus des Artikels stehen die ersten, um 1780 entstanden anonymen Gedichtbände von deutschbaltischen Frauen: „Eine große Kreuzträgerin“ (Mitau, 1777) von Beninga Gottliebe, Herzogin von Kurland (1703–1782), „Geistliche Lieder einer vornehmen Churländischen Dame“ (Leipzig, 1780) von Charlotte Elisabeth Konstantia bzw. Elisa von der Recke (1754–1833) und eine umfangreichere Gedichtauswahl „Vermischte Gedichte und Lieder einer Liefländerin von Stande“ (Riga, 1781) einer Fräulein von Graf in A. W. Hupels Zeitschrift „Nordische Miscellaneen“.

Kairit Kaur (geb. 1978), MA, Doktorandin am Lehrstuhl für Weltliteratur der Universität Tartu, kairit.kaur@ut.ee